

Тема: Інституціональна трансформація економіки України

1. Трансформації інституціональних систем.
2. Особливості інституціональних перетворень в Україні.

1. Трансформації інституціональних систем

Теорія інституційних змін має велике значення для розуміння процесів, що відбуваються у суспільстві. Інституційні зміни означають зміни інституційної структури як набору взаємопов'язаних формальних правил і неформальних обмежень, що визначають систему стимулів для економічних агентів.

Причину змін Т. Веблен бачить у схильності людини до "безглуздої", непрагматичної творчої діяльності та експериментування ("порожня цікавість").

Інше джерело змін – це конфлікти між самими інститутами, особливо тими, які склалися в різні історичні та культурні епохи. Головними факторами інституціонального розвитку за Й. Шумпетером виступають інноваційна діяльність підприємців та інших активних членів суспільства та технологічний прогрес.

На думку Д. Норта, фактори (джерела) змін впливають зі змін у зовнішньому середовищі, а також обумовлені накопиченням досвіду і знань та об'єднанням цих факторів в уявних (ментальних) конструкціях діючих осіб [7].

Як відомо, основними причинами змін у формальних правилах стають законодавчі зміни, юридичні зміни, зміни у регулюючих правилах, що вводяться владними структурами, та будь-які зміни до конституції, яка визначає метаправила, за якими будується вся система правил. Зміни в неформальних обмеженнях здійснюються поступово і нерідко формують в індивідів альтернативні моделі поведінки, пов'язані з новим сприйняттям вигоди та витрат.

Д. Норт під дискретними змінами розуміє радикальні зміни у формальних правилах, які зазвичай відбуваються в результаті завоювання або революції.

Якщо формальні правила змінюються, то неформальні обмеження швидко змінюватися не можуть, оскільки спираються на укорінену культурну спадщину, стійкі стереотипи мислення і способи дій.

Оскільки лімітуючим фактором виявляються неформальні правила, то інституційні зміни переважно безупинні і кумулятивні.

Кумулятивними називаються інституційні зміни, що виникають внаслідок зсувів у другорядних правилах і поступової зміни правил більш високого порядку, що відображає порушення інституційного рівноваги. Безперервні інституційні зміни означають домінування адаптації економічних агентів на межі або малими приростами. Безперервні зміни можливі у такому інституційному середовищі, яке допускає нові угоди і компроміси між гравцями. Безперервність зміни правил обумовлюється існуванням ефектів зростаючої віддачі і сполучених із ними мережевих зовнішніх ефектів, навчання, координації та адаптивних очікувань. Ефект зростаючої віддачі означає зростання функціональних параметрів інститутів як прояв "економії від масштабу". Мережевий зовнішній ефект – це вид ефекту, що виникає, коли не відображені в системі цін вигоди або витрати є наслідком зміни кількості учасників мережі. Ефект навчання означає зменшення транзакційних витрат у міру того, як розширюється використання інституту. Ефект координації (або переваги від співпраці з іншими агентами) виражається в зменшенні транзакційних витрат тих, хто слідує прийнятим правилам поведінки, а відхилення від нього стає не вигідним. Адаптивність очікувань похідна від цінності досвіду і обумовлена обмеженою раціональністю. Іншими словами, розширення застосування певного інституту зміцнює очікування, і його домінування буде посилюватися [7; 12].

Д. Норт посилається на твердження Б. Артура, згідно з яким результатом дії описаних механізмів можуть бути чотири стани: 1) множинна рівновага, за якої можливі різні рішення з невизначеним результатом; 2) неефективність – найкраще рішення програє в конкурентній боротьбі, тому що у нього не знайшлося достатньої кількості прихильників; 3) блокування (*lock-in*) – одного разу прийняте рішення надалі важко змінити; 4) залежність від траєкторії

попереднього розвитку (*path-dependence*) – внаслідок випадкових обставин може бути прийняте таке рішення, яке поведе розвиток за суто визначеним шляхом.

Типи і суб'єкти інституційних інновацій. Основну роль в інституційному розвитку відіграють інституційні інновації, тобто ті нововведення, які здійснюються в формальних і неформальних правилах і під час їх взаємодії.

Здебільшого інституційні інновації, інститути та правила мають характер суспільних благ, яким притаманні три властивості:

- невивірковість: використання інституту однією людиною не зменшує ступеня його доступності для інших, що сприяє координації діяльності агентів;
- невиключність: нікому не забороняється використовувати правило (інститут), навіть якщо він не брав участі в його створенні;
- невичерпність: використання інституту одним індивідом не применшує корисного ефекту від використання цього інституту іншим індивідом, оскільки поширення правила знижує невизначеність у взаємодіях агентів.

Таким чином, інституційні інновації можуть мати характер громадського, приватного та клубного блага, що враховує ієрархічну структуру правил.

Крім підприємця суб'єктами інституціональних інновацій, а значить і інституційних змін, можуть бути домашні господарства, фірми, групи, соціальні рухи і держава.

Концепції інституціональних змін. Теорія інституційних змін вважається екзогенною, якщо інституційні зміни пояснюються на основі дії зовнішніх чинників. У цьому випадку інституційні зміни досліджуються методом порівняльної статистики у ході ігнорування їх кумулятивності. Порівняльна статистика – метод дослідження, в якому порівнюються два рівноважних стани без урахування того, як відбувається перехід від одного до іншого. Більш цікавими є ендогенні теорії інституційних змін, що враховують ендогенні фактори цих змін.

У даний час в економічній науці немає єдиної, загальновизнаної теорії інституційних змін. Її місце займають кілька різних концепцій [15].

У якості базової може бути прийнята концепція, яку поділяють Х. Демсець, Дж. Умбек, Б. Філд. У цій концепції зміни інститутів, насамперед, прав

власності, пояснюються змінами у відносних цінах економічних ресурсів. Держава і політичні процеси – пасивні фактори, що приймають будь-які зміни, які обумовлюють зростання чистої суспільної вигоди.

Обмеженість цього підходу породила кілька альтернативних концепцій. Насамперед, це підхід Д. Норта, де він вводить в аналіз процесів, що відбуваються на політичному ринку, і наявність на ньому позитивних трансакційних витрат. Д. Норт поставив під сумнів широко поширену думку про те, що інститути є, насамперед, коштами економії витрат господарської діяльності, оскільки підвищують рівень визначеності зовнішнього середовища і скорочують витрати на пошук і обробку інформації, тобто зменшують трансакційні витрати як частину загальних витрат господарювання.

Інший підхід до проблеми відображає запропонована В. Раттеном і Ю. Хайямі теорія індукованих інституційних інновацій. Вони намагаються рівною мірою врахувати як екзогенні зміни, які породжують попит на нові інститути, так і політичні та культурні обмеження на пропозицію інституціональних змін. Екзогенні зміни в технологіях, забезпеченості ресурсами або в споживчому попиті створюють нерівновагу на ринках факторів виробництва, з якого і виростає попит на інституціональні зміни.

Крім цих концепцій виокремлюється "розподільча" теорія інституціональних змін Г. Лайбкепа. За його твердженням, немає гарантії того, що інституційна зміна завжди буде забезпечувати раціональне використання ресурсів і швидке економічне зростання. Будь-яка зміна прав прийняття рішення щодо використання ресурсів викликає зрушення в розподілі багатства і політичної влади.

Ще однією теоретичною концепцією є підхід Дж. Найта, який привернув увагу до проблеми безбілетника у зв'язку з процесами укладання політичних угод з приводу здійснення соціально ефективних інституційних змін. Раціональний економічний агент не буде приймати участі в подібному контрактному процесі, оскільки в разі його успішного завершення він без всяких витрат отримає частину спільної вигоди. Дж. Найт трактує соціальні взаємодії як контрактні

процеси і вводить поняття асиметричного розподілу сили в суспільстві в якості первинного пояснення інституціональних змін [25].

А. Шаститко запропонував схему інституційних змін виходячи з того, що інститути володіють не тільки координаційною, але і розподільчою природою. За точку відліку береться інституційна рівновага. Розвиток означає порушення рівноваги і рух до нової рівноваги в довгостроковій перспективі. Слідом за Д. Норттом під інституційною рівновагою стали розуміти таку ситуацію, за якої у разі даного співвідношення сил гравців і даного набору контрактних відносин, що утворюють економічний обмін, жоден з гравців не вважає для себе вигідним витратити ресурси на зміну угод. Набір рівноважних стратегій гравців відображає їх порівняльну переговорну силу.

У цілому сучасні концепції інституціональних змін формують два питання, пов'язуючи можливості держави реально змінювати формальні інститути: 1) розподіл сил у суспільстві і на політичному ринку, тобто розподіл вигод і втрат від планованої зміни, які можуть понести певні групи спеціальних інтересів; 2) величина витрат на здійснення необхідної колективної дії, яка може виявитися занадто високою, незважаючи на значні потенційні вигоди. Тут необхідно зупинитися на особливостях політичного ринку, під яким розуміється інституційний механізм, що забезпечує взаємодію між різними індивідами і групами з приводу формування системи правил. Він охоплює сукупність суб'єктів, організацій та процедур, що обумовлюють формування та зміна інституційного середовища. На цьому ринку відбуваються інституційні угоди з приводу формальних правил. Потенційна неефективність процесу створення формальних інститутів є похідною від неефективності політичного ринку.

В. Тамбовцев розвиває альтернативну концепцію – інституційний ринок як механізм інституційних змін. Упровадження інституційних інновацій здійснюється через так званий інституційний ринок. Як зазначає С. Пейович, "ринок інститутів – це процес, який дозволяє індивідам обирати правила гри в їх співтоваристві. За допомогою своїх добровільних взаємодій індивіди оцінюють переважаючі правила, визначають і перевіряють придатність нових. Найважливішою функцією цього конкурентного ринку виступає, отже,

заохочення інституційних інновацій та форм адаптивної поведінки. На ринку інститутів відбувається їх конкуренція (метаконкуренція, за Ф. Хайєком). Під "конкуренцією між правилами" розуміється конкуренція між індивідами і групами, яка реалізується за допомогою правил та інститутів [34].

Узагальнюючи концепцію інституційних змін, В. Тамбовцев відзначає три важливих моменти:

- інституційні зміни можна розглядати на основі загального поняття життєвого циклу, тобто слід виокремлювати фази зародження зміни (інституційну інновацію), функціонування інституту і його відмирання, що може бути одночасно і фазою виникнення нового інституту;

- у середині фази інституційного нововведення виділяється три основних джерела інновацій - запозичення, ненавмисний винахід, цілеспрямований (навмисний) винахід або інституційне проектування;

- на етапі поширення нового інституту важливо розрізняти два принципових механізмів: державний примус до використання, що припускає вибір нового інституту через механізм політичного ринку, і добровільне прийняття господарюючими суб'єктами нового правила через механізм ринку інститутів.

З позиції цього підходу робиться висновок: відібрані на політичному ринку правила будуть реально функціонувати в економіці, коли вони також відбираються вільним інституційним ринком.

Еволюційний (генетичний) варіант розвитку інститутів. Під еволюційним варіантом розвитку інститутів А. Олійник пропонує розуміти легалізацію неформальних обмежень, тобто надання лежачим в їх основі правилами сили закону і перетворення цих обмежень у формальні. Передбачається, що нові формальні інститути виникають у процесі трансформації існуючих неформальних, а значить, відтворюють вже сформовані на рівні неформальних обмежень тенденції. Багато економічні інститути, що зародилися ще в давнину і середньовіччя, потім були легалізовані державою.

Зазвичай виділяють такі основні фактори, що перешкоджають відхиленню розвитку від заданої траєкторії:

- вплив ідеології;

- особливості інститутів як суспільних благ;
- поширеність інституту як перешкода до його зміни.

Представники еволюційного інституціоналізму відображають еволюційний варіант розвитку інститутів, спираючись на принципи спадковості, мінливості і природного відбору. Як свідчить досвід трансформацій, у цілому еволюційні процеси далеко не завжди ведуть до оптимальних (соціально доцільних) результатів. Стійкими можуть виявитися не тільки соціально доцільні, а й неефективні інститути.

Імпорт (трансплантація) інститутів як революційний варіант їх розвитку. Під революційним варіантом інституційного розвитку слід розуміти импорт або трансплантацію інститутів. Імпорт інститутів – це импорт формальних інститутів, тобто зміна формальних правил, спираючись на які довели свою ефективність зразки з метою відхилення від тупикової траєкторії розвитку.

Для імпорту можуть бути придатні: 1) інститути у вигляді теоретичної моделі, відтворені потім на практиці; 2) інститути, що існували раніше і відтворені на сучасному етапі; 3) інститути, запозичені в інших країнах.

Світовий досвід свідчить, що вплив імпорту інститутів може бути як позитивним, так і негативним.

Успішність імпорту інститутів пов'язана з конгруентністю панують у країні-імпортері неформальних і формальних правил, на основі яких функціонує імпортований інститут. Під конгруентністю інститутів розуміється близькість загальних тенденцій їх розвитку. Конгруентність правил може призвести до їх конвергенції – сходженню і зближенню траєкторій інституційного розвитку. Зворотний процес називається дивергенцією [14].

Причини негативних наслідків упровадження інститутів не слід зводити до впливу виключно культурних факторів або неузгодженості формальних і неформальних норм. Під трансплантацією ним розуміється процес запозичення інститутів, розвинулися в іншому інституціональному середовищі.

Результати трансплантації визначаються:

- 1) соціокультурними характеристиками;

2) початковими інституційними і макроекономічними умовами; 3) вибором технологій трансплантації.

Ситуація ускладнюється тим, що розвинені країни-донори часто прагнуть з різних причин упровадити саме свій інституційний продукт і конкурують на міжнародному ринку інститутів. Існує також змагання за реформи на внутрішньому ринку. Все це створює ситуацію суб'єктивного ризику та збільшує можливість несприятливого відбору трансплантата.

На політичному ринку виникає серйозна проблема компенсацій стороні, що програла у зв'язку зі зміною правил. Виділяється п'ять можливих механізмів компенсації і обговорює виникають у зв'язку з цим проблеми:

- пряма компенсація (гроші або квазігроші);
- непряма компенсація (забезпечення непрямого зростання доходів);
- перехресна компенсація (передача ресурсів за політичну підтримку);
- виключає компенсація (привілеї);
- політична компенсація ("батога і пряника").

Здійснення процесу компенсації залежить від витрат, пов'язаних із (А) встановленням розміру компенсації, (Б) розробкою механізму виплат, (В) контролем за його виконанням, (Г) застосуванням санкцій за порушення угоди.

У відповідній літературі передбачається, що існування можливостей компенсації дозволяє реалізувати принцип ефективності, що виражається в Парето-поліпшення з компенсацією. В цілому питання про компенсації в ході інституціональних змін є частиною більш загального питання про інституціональному проектуванні та реалізації інституційних проектів.

Відповідно до підходу, запропонованого В. Тамбовцевим, виокремлюються п'ять принципів ІІІ:

1) етапна повнота (визначення мети проекту, розробка варіантів досягнення мети, формування критеріїв відбору варіантів, вибір найкращого варіанта інституційного проекту, деталізація та оформлення обраного варіанта проекту);

2) компонентна повнота (продуктивна можлива за наявності наступних компонентів; об'єкта впливу, перетворення; засобів впливу на об'єкт; суб'єкта

діяльності; знань суб'єкта про те, як за допомогою засобів змінювати об'єкт; цілей, мотивів і стимулів дій суб'єкта; умов, форм і способів з'єднання перелічених вище компонентів, що дозволяють

здійснити необхідні дії);

3) достатня різноманітність стимулів (необхідно створити таку конструкцію, в рамках якої передбачається проектом дія здійснювалася б із максимальною ймовірністю);

4) максимальна захищеність від опортуністичної поведінки (врахування інтересів і потреб реальних економічних агентів, включених у структуру інститутів, що проектуються);

5) співучасть (найбільші шанси на "виживання" має той інститут, який формується у разі активної участі всіх зацікавлених суб'єктів на всіх етапах його проектування) [12].

Ефективним ІІІ буде в тому випадку, якщо воно забезпечить, за інших рівних умов, мінімальні відхилення від отриманих *ex post* результатів.

2. Особливості інституціональних перетворень в Україні

Не викликає сумніву, що інституціональні перетворення слугують способом досягнення зрушень у соціальних і економічних сферах, але відбуваються вони в країнах з трансформаційною економікою по-різному. Деякі з них справляють відчутний позитивний вплив на подальший соціально-економічний розвиток, інші – навпаки, сприяють стагнації, а деякі – всупереч розрахункам їхніх авторів – взагалі не впливають на соціально-економічні результати.

Спочатку слід визначити загальні тенденції, притаманні країнам із трансформаційною економікою, та спробувати встановити умовну періодизацію інституціональних змін, а потім з'ясувати реалії сучасного етапу інституціонально-ринкової системи України.

Перший етап – руйнівний, який характеризується тяжкою кризою, високим ступенем нестабільності та невизначеності, деструктуризацією інституціональних блоків тощо. *Другий етап* – дієвий, в ході якого відбувається формування фундаментальних елементів нового інституціонального середовища

та створення нових структурно-інституціональних блоків. *Третій етап* – це процес формалізації останніх, їх укорінення у свідомості та відбиття в поведінці суспільства. Він потребує подальшого розмежування структурних блоків, а згодом – їхньої взаємодії з метою стабілізації соціально-економічної системи та набуття нею здатності до саморегуляції. Ця мета досягається під час здійснення *четвертого етапу* – етапу утворення сталої, історично сформованої системи базових інститутів, що регулюють взаємопов'язане функціонування головних суспільних сфер – економічної, політичної та ідеологічної. Тоді економіка виступає основою відтворення людського багатства, політика забезпечує форми правління, а державний устрій та ідеологія сприймаються як суспільна цінність, що виражена типом державної ідеї.

Застосування цієї періодизації до аналізу природи трансформаційних процесів в Україні, їхньої динаміки та якості дозволяє стверджувати, що вже подолано два етапи трансформації, і зараз проходить третій етап інституціоналізації нових "правил гри", тоді як досягнення четвертого етапу ще попереду.

Інституціоналізація – це перетворення соціальних намірів на норму шляхом їх упровадження за допомогою інституцій влади на основі засобів правового, економічного, політичного регулювання. Тоді *інституціонуванням* можна назвати процес оформлення соціальних намірів у конкретні правові акти, за виконання яких відповідають органи влади й управління. Слід визнати, які б не були наміри, що інституціонуються, їх об'єднує уявлення про благо [8].

Суб'єктами інституціоналізації ринкової інфраструктури можуть виступати держава, фірма, домогосподарство (індивід). Імпліцитний суб'єкт – це індивід, від особи якого відбувається інституціонування, тобто експліцитно не виражений, не реалізований, такий, що потребує діяльності реального суб'єкта. Останній наділений повноваженнями та волею для інституціонування намірів імпліцитних суб'єктів. Реальний і імпліцитний суб'єкти можуть не збігатися, а це призводить до того, що від особи імпліцитного суб'єкта приймаються рішення, що суперечать інтересам останнього, або зтягується їх прийняття.

Об'єктом інституціоналізації ринкової інфраструктури виступають умови, необхідні суб'єктам для здійснення своїх намірів. До них можна віднести *реальні* (специфікацію прав власності, створення конкурентних умов, запобігання монополізму, регламентацію діяльності інституцій посередництва й посередників, забезпечення розвитку контрактних і корпоративних відносин тощо) та *когнітивні* (етичні норми ведення бізнесу, дотримання взятих зобов'язань, цінності, довіра, ставлення, думки).

Процесуальність – це наступний аспект інституціоналізації, яка має вербальний характер. Якщо влада має високу легітимність і діє у незначних за розміром соціумах, то визначальним є словесне інституціонування. Втілення усного інституціонування – це звичайне право, що діє на основі персональної домовленості всередині окремих спільнот.

Для формування життєздатної ринкової економіки не достатньо ліквідувати механізми контролю, властиві адміністративно-плановій системі, здійснити приватизацію державного майна, провести стандартні заходи стабілізації й лібералізації економіки. Необхідно створити ринкові інститути, яких не існувало в попередній системі – права власності, економіко-правові регулювальні інститути, які забезпечують чітке та гарантоване розмежування майнової відповідальності (кодекси, закони), визначають відповідальність за власність інших осіб (норми бухгалтерського обліку, банківського регулювання, регулювання ринку цінних паперів та інвестицій посередників) [45].

Як вважають економісти, інституційні системи більшості країн СНД мають риси гіпертрофованого суспільства, в якому формальні регулятори зруйновані, а нові норми і процедури не прийняті. Трансформаційний стан суспільства полягає в переважанні неформальних інститутів, неявних контрактів і квазіперсоніфікованих угод. Зберігається тенденція до функціонування значної частки неефективного державного сектору. Працюють нерентабельні підприємства, що пов'язано з відсутністю мотиваційного механізму інтенсивної трудової діяльності працівників. Унаслідок відсутності цілої низки інститутів ринку держава змушена виконувати функції відсутніх інститутів. Указані негативні чинники і труднощі економічного реформування є причинами більш

низьких темпів проведення системної трансформації в цих країнах. Ця характеристика стосується і України.

Подальший аналіз змін вітчизняної інституційно-ринкової системи дозволив зробити такі висновки. *По-перше*, намагання імітації елементів ринкової інфраструктури індустріально розвинених країн і використання стереотипів поведінки планової економіки за умов відсутності або нерозвиненості певних інститутів ринкової інфраструктури в Україні призвело до величезних трансакційних витрат. Отже, імпорт інститутів, як і просте копіювання траєкторії інституціонального розвитку для країн із трансформаційною економікою не є ефективним. *По-друге*, відсутність свідомої та цілеспрямованої політики держави в галузі створення інститутів ринку і недостатній контроль за дотриманням інституційних норм і правил у суспільстві призводить до виникнення і функціонування псевдо-ринкових інститутів.

По-третє, створюваній інституційно-ринковій системі України притаманне переважання неявних контрактів і квазіперсоніфікованих угод, неформальних відносин і інститутів над формальними. *По-четверте*, існування старих неформальних інститутів, використання запасу "рутин", накопичених у період панування планової економіки, а також відсутність стартових інститутів, які могли б забезпечити запуск трансформаційних процесів, уповільнюють темпи і знижують ефективність інституційних змін. *По-п'яте*, залишаються нерегульованими відносини між установами, що стосуються процедур дотримання правил; зберігається невизначеність у використанні принципів прецедентної та нормативно-правової систем у рішенні цілої низки правових питань. *По-шосте*, продовжується функціонування значного неефективного державного сектору, працюють нерентабельні підприємства, внаслідок відсутності певних інститутів ринку держава змушена виконувати їхні функції (наприклад, здійснювати нагляд і контроль над рентоутворенням у суспільстві). *По-сьоме*, мають поширення такі нестандартні форми відносин, як бартер, неплатежі, ухилення від податків, нецільове використання бюджетних засобів, затримка виплати заробітної плати, приховані форми оплати праці тощо. *По-восьме*, зберігаються бюрократичні, корупційні форми поведінки, концентрація

фінансових ресурсів у руках незначної частини суспільства, переведення частини фінансових коштів із реального сектору в тіньовий обіг, повна втрата або дискредитація поняття етичних цінностей у значної частини населення тощо. *По-дев'яте*, існування інституційних пасток – неефективних інститутів – головна небезпека сучасного етапу трансформації. Стійкість інституціональної пастки означає, що у разі невеликого тимчасового зовнішнього впливу на систему вона залишається, лише незначно міняючи параметри стану, а після зняття збурювання – повертається в колишню рівновагу.

Для країн із трансформаційною економікою не є ефективним, просте перенесення або механічне копіювання західних типів інститутів.

Переважаючі негативні риси у створюваній інституційній системі виявляються в наявності бюрократичних, корупційних форм поведінки, концентрації фінансових ресурсів у руках незначної частини суспільства, переведенні частини фінансових коштів із реального сектору в тіньовий обіг, повній втраті або дискредитації поняття етичних цінностей у значної частини населення.